

**II. ULUSLARARASI PERSEPOLİS
BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR
VE
İNOVASYON KONGRESİ
KONGRE KİTABI**

**8-9 Kasım
2025**

2. INTERNATIONAL PERSEPOLIS SCIENTIFIC RESEARCHES AND INNOVATION CONGRESS BOOK

08-09 November 2025 , IRAN

**EDITOR
Dr. Bahar ALTUNOK**

18.11.2025

by BILSEL PUBLISHING

ISBN: 978-625-92709-9-9

**All rights of this book belong to BILSEL PUBLISHING.
The book is not intended for commercial profit.
It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.**

**Bu kitabın tüm hakları BİLSEL YAYINCILIK yayınevine aittir.
Kitap ticari bir kar amacı gütmemektedir.
Yayın etiği kurallarına uymak yazarın sorumluluğundadır.**

<https://www.wosconkongreleri.com/>

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law.

KAHRAMANMARAŞ DEPREMİ BAĞLAMINDA KADER ALGISI**Prof. Dr. Recep ARDOĞAN****ORCID: 0000-0001-9436-8444****3kelam@gmail.com****KSÜ İlahiyat Fak, kelam anabilim dalı, Kahramanmaraş, Türkiye****GİRİŞ****1. KONU**

Bu inceleme, Kahramanmaraş Depremi Bağlamında Din - İnsan İlişkisi -Vaka Tespitleri ve Teorik İncelemeler-başlıklı proje² kapsamında yapılmıştır. İnceleme, deprem paylaşımlarında; deprem günlerinde sahada çalışan insanların kendi hissiyat ve düşüncelerine ilişkin açıklamalarında, depremi yaşayanların o günlerdeki ve kendileriyle görüşme yapılan zamanlardaki hissiyat ve düşünceleri, deneyimlerine ilişkin algıları ve depremi anlamlandırma biçimlerinde birey-din ilişkisinin nasıl tezahür ettiğine ilişkin araştırma setinin bir parçasıdır. Bu incelemede, deprem sonrası, halkımızın, yardım kurumlarında görev yapanların ve depremi bizzat olarak yaşayanların deneyimledikleri dinî ve manevi duyguların nasıl anlamlandırıldığı, kader kavramı örneğinde araştırılacaktır. Birey-din ilişkisinin deprem bağlamında önemli yeri olan kader algılarına ilişkin nitel veriler yorumlanacak ve değerlendirme yapılacaktır. İnceleme/rapor, henüz taslak aşmasında olup, zaman içinde

² Projenin konusu, görüldüğü üzere, Kahramanmaraş depreminde gerek bu afeti yaşayan gerekse şahit olan insanların dinle nasıl bir ilişki kurdukları ortaya koymaya yöneliktir. Bu yaparken, bazen doğa olayları olarak bazen de insan eylemlerinin sonucu olarak gerçekleşen afetleri nedenleri, sonuçları ve yapılması gerekenler açısından değerlendirmede hangi kavramları kullandıklarını ve bu kavramları doğru anlayıp anlamadıklarını [veya yerli yerinde kullanıp kullanmadıklarını] saptamaya yardım eden verilere ulaşılması; afet karşısında doğru bir toplumsal bilincin ve duyarlılığın oluşmasına katkı sağlanması da beklenmektedir.

Proje Numarası	124K014
Proje Başlığı	Kahramanmaraş Depremi Bağlamında Din - İnsan İlişkisi -Vaka Tespitleri ve Teorik İncelemeler-
Program Kodu ve Adı	1001 - BİLİMSEL VE TEKNOLOJİK ARAŞTIRMA PROJELERİNİ DESTEKLEME PROGRAMI - ÖZEL ÇAĞRILAR
web sayfası	https://3kelam.wixsite.com/din--insan
mail	dinleinsan@gmail.com
Sosyal medya	https://www.instagram.com/dinle_insan

ulaşılan verilere göre güncellenecek, bu güncellenmenin serencamı da ayrıca yazının son şeklinin sonuç bölümünde verilecektir.

2. YÖNTEM

Bu incelemede, deprem bağlamında insanların kader algısını araştırmak için daha uygulanabilir olan, “ortak deneyimlerin özünün olduğu”nu kabul eden, bireylerin ortak olarak deneyimlediği kader olgusu/fenomen aracılığıyla oluşan anlayış ve varoluşsal anlamları tespiti izin veren; “kelam- felsefi tartışmalara” yer veren ve kuramsal sonuçlara ulaşmayı içeren Fenomenolojik yaklařım³ izlenecektir. Fenomenolojik yaklaşım, bireylerin doğal fetlerde yaşadıklarını nasıl anlamlandırdıklarını; hissiyat ve deneyimlerini nasıl yorumladıklarına dair ince detayları vermek açısından, insan – din, özellikle insan-kader kavramı ilişkisini daha iyi analiz etmeyi sağlayacaktır. Kader, takdir ve mukadderat gibi kavramların halk düzeyinde bireyler için ne ifade ettiği ve nasıl anlaşıldığı; yine kaza ve kader inancının insanlara hangi durumlarda iyi oluşlarına katkı sunduğu, hangi durumlarda yanlış tepkilere yol açtığı gibi hususlar, din-birey ilişkisinde olanı tespit etmek ve olması gerekene ışık tutmak açısından son derece önemlidir. Bu nedenle, konunun en başta fenomenolojik yaklaşımla incelenmesi gerekmektedir. Fenomenolojik desen, insanların doğrudan yaşam alanlarına, sosyal çevrelerine ve mal ve canlarına dokunan ve çeşitli inanç ve varoluşsal soruları/sorgulamaları getiren deprem fetini nasıl yorumladıklarını gösterecektir. Başka bir ifadeyle, bireylerin depremlere ve kader, takdir, tevekkül, tedbir gibi kavramlara yükledikleri anlam katmanlarını; bu anlamlandırmaların âfet durumlarındaki tepkilere nasıl yansdığını; afetle başa çıkma ne gibi zihinsel ve davranışsal tutumları beslediğini; iyi oluşu sağlayan başka tutum ve davranışları (toplumsal bütünleşme, dayanışma, manevi destek, dua, ibadet vb.) tetiklediğini ortaya çıkaracaktır.

Bu inceleme, Ayrıca, bireylerin psikolojik ve kültürel çerçevelere ışık tutmanın yanı sıra, aynı zamanda topluluk davranışları, başa çıkma mekanizmaları ve hazırlık düzeyleri hakkında da fikirler sunacaktır. İnsanların deprem özelinde yaşadığı acı ve üzüntü verici olayları nasıl algıladığını, anlamlandırdığı ve yorumladığını anlamak, insanların “iyi oluş”larını sağlayan etkenleri de keşfe götürecektir. Dolayısıyla, insanların felaket anlarında kaderlerini nasıl algıladıklarını daha derinlemesine anlamının ötesinde, sonraki incelemelere insanlara kaza-kader ilgili konuların nasıl anlatılması gerektiği noktasında da önemli bulgular sunacak ve teorik yaklaşımlara da hazırlık sağlayacaktır. Bu bulgular, afetlere hazırlık, müdahale ve iyileşme stratejileri geliştirmek için daha etkili yöntemler geliştirmemize yardımcı olabilir.

³ Tekindal, M. & Uğuz Arsu, ř. (2020). Nitel araştırma yöntemi olarak fenomenolojik yaklaşımın kapsamı ve sürecine yönelik bir derleme. *Ufkun tesi Bilim Dergisi*, 20 (1), 157.

Yapılan plan çerçevesinde, ilk önce, içerik analizi tekniği ile sosyal medya platformlarında yapılan paylaşımlar incelenmiş, dini temalı yorumlar kategorize edilmiştir.

1. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE FARKLI KADER ANLAYIŞLARI

Kader inancı, eski din ve mitolojilerde görülür. Örneğin, “Sümer inancına göre, herkesin ne kadar yaşayacağı, yaşadığı sürede başına gelecek olaylar, daha insanlar doğmadan kader levhalarına yazılmıştır. [...] Hatta Sümer panteonundaki tanrıların, insanlar üzerinde egemenlik kurmak adına, kader levhalarını ele geçirmek için çatıştıkları söylenir.”⁴ Ancak İslam’da kader inancı, politesistik ve antropomorfik unsurlardan uzaktır; Allah’ın anlık, keyfi tasarrufları değil ilim, hikmet ve adalet ve rahmet ine göre belirlediği bir yaratış planını ifade eder.

1.1. Kader Kavramı

Kader, kelime olarak da farklı anlamları olan, kelim ilminin terimi olarak da kelim ekollerince farklı şekillerde tanımlanan bir kavramdır.

Kader, ölçü, miktar, değer/kıymet, bir şeyin özellik ve işlevlerinin belirlenmesi, belirlilik, düzen gibi anlamlara gelir.

Kur'an'da, Allah'ın varlıkları bir ölçü ve düzen içinde yaratmasına; Allah tarafından evrendeki düzen ve sürebilirliği sağlayan ölçülülük, orantılılık, denge ve kanunluluğa (yasalar çerçevesinde işleyiş ve ilerleyiş) işaret eder. Bu kavramların bir açıdan doğa bilimleriyle diğer açıdan da din ve ahlakla ilgisi olduğu açıktır. Bu bağlamda vurgulamak gerekir ki, bireylerin de hem ahlak ve din açısından eğitilmeleri hem de bilim ve teknoloji bilgileriyle donatılmaları ihmale gelmez bir gerekliliktir.

Ölçülülük, belirlilik ve kanunluluk olarak kader, insan gerek evrendeki sürebilirlik gerekse aklının işlerliği için şarttır. Çünkü, evrende belli bir düzen olmadığında, düzeni kavrayan ve buna göre olacakları hesap eden ve nasıl davranması gerektiğini planlayan insan aklı atıl hâle gelir. Aklın işlerliği için evrendeki ölçülülük, uyum ve düzen, mantık ilkeleri kadar gereklidir. Diğer yandan evrenin bir sistem olarak varlığını sürdürebilmesi, evreni oluşturan madde yanında bir yazılımının, yani oluşu belirleyen bir düzenin bulunması gerekir. Kader, evrenin donanımı yanında bir de yazılımı bulunduğunu, evrenin salt maddenin ezeliyeti ile açıklanamayacak olduğuna işaret eder. Çünkü, madde ve enerjinin ezeli olduğu kabul edildiğinde bile evrendeki eşsiz düzenin nasıl oluştuğu, örneğin, dünyanın dünyaya gözlerini açan insan için baştan sona nasıl hazırlanmış olduğu sorusu

⁴ Aydın, Hasan, "Din, Bilim ve Deprem", [yayımlanma tarihi: 17.02.2023 10:40] www.gazetedurum.com.tr/yazar/Hasan-Aydin/din--bilim-ve-deprem-25923

da cevap beklemektedir. Bunu maddenin tabiatından ya da rasgeleliklerden,⁵ periyodik değil tek seferlik olaylardan doğduğu söylenemez. Çünkü, maddenin tabiatından söz etmek de maddenin tabi olduğu kanunlar olduğundan söz etmektir. Rasgelelik ise düzen ve süreklilik ile zıtlık ilişkisi içindedir. Dolayısıyla kader kavramının Kur'an'da öne çıkan anlamı, evrendeki düzen ve gayeliliği insan nazarına sunmakta ve bunun arka planını açıklamaktadır.

Ancak İslam itikadi mezhepleri, kaderi, varlığın bir ölçü ve denge içinde yaratılmasının; nasıl işleyeceğinin belirlenmesinin ötesinde insanın hayat ve varoluşu bağlamında yeniden tanımlamışlardır.

1.1. Oluşuma ilişkin farklı açıklamalar

1.1. Kesb ve Âdetullah Görüşü

Gündelik dilin akademik dilden farkına da dikkat edilmelidir. Gündelik konuşmalar, bilimsel süzgeçten geçirilecek olsa mutlaka eksik ve çoğunlukla hata içerir durumdadır. Nitekim, bazı SMP'lerinde depremin kader olarak açıklanamayacağı vurgulanmaktadır ki burada kastedilen Maturidilerin veya Eş'arilerin tanımlarındaki kader değil; insanın gücünü aşan ve onu yapılabilecek bir şey bırakmayan zorlayıcı durumlar anlamındadır. Maturidilerde ve Eş'arilerde insanın irade ve gücü ile etkileyebileceği olgular da onun iradesi ve gücünün etkileyemeyeceği olgular da kader içinde yer alır. Ancak halk dilinde kader, bunların ikisini değil ikincisini, insanın önlem alamayacağı musibetler için kullanılmaktadır.

Ehl-i sünnetin iki kelam ekolü ve Selefîyye kanadı, tüm tabiat olaylarının Allah'ın yaratması ile oluştuğu konusunda birleşmiştir. Ancak Allah yaratmayı daima koyduğu kurallara göre yapar ve bu “âdetullah” olarak isimlendirilir. İkinci olarak bu kuralları Allah, özellikle Mâtûrîdîlere göre, ilmi, hikmeti, adalet ve rahmeti ile belirler. Dolayısıyla doğadaki her şey Allah tarafından ama hikmet gereğince yaratılır.

Mâtûrîdîlerin kader tanımı ile Eş'arîlerin tanımları arasında da önemli farklılık. Mâtûrîdîlerin “kader” dediğine Eş'arîlerin “kaza” terimini kullandıkları; Maturîdîlerin “kaza” terimi yerine de Eş'arîlerin “kader” dediği görülür. Ancak bunun ötesinde tanımlarda, Maturîdîler, “kader”i daha çok ilahî ilimle; Allah'ın olacakları önceden bilmesi ve belirlemesi şeklinde açıklarken, Eş'arîler, Allah'ın tüm evrende işleyecek kuralları koyması şeklinde açıklar. Bundan sonraki aşama da Eş'arîlere göre olacakların küllî kurallara göre zamanı geldiğinde bir bir ortaya çıkmasıdır. Benzer şekilde Aliyyü'l-Kârî de kaderi “icmâlî hüküm” ve kazayı “tafsilî hüküm” olarak tanımlar.⁶ Müslüman filozoflara göre de kader [kendi terimleriyle kaza] ilahî ilme racidir; bütün varlıkların aklî

⁵ Burada, rastlantı ve tesadüf gibi kavramlar, çıplak gerçekliği anlatmadığı ve bir bakıma düzeni çağrıştırdığı için kullanılmadı. Aksine rasgele ve rasgelelik kelimeleri, tam da yalın gerçeklikle tam olarak örtüştüğü [periyodik olmayan ve düzensiz oluşu anlattığı] için kullanıldı.

⁶ Aliyyü'l-Kârî, Molla Ali b. Sultan Muhammed, *Minehu'r-Ravdati'l-Ezher fî Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut

âlemde mücmel ve müctemi' olarak bulunmasıdır. Kaza [kendi terimleriyle kader] ise bütün varlıkların tafsilatlı ve birbirinden ayrı ayrı olarak harici dünyada meydana gelmesidir.⁷

Bu tanımında, Allah'ın belirlediği ve evrende uyum, denge, düzen ve sürdürülebilirliği sağlayan küllî kurallar vardır ve her şey bu kurallara göre cereyan etmektedir. Bu tanım açısından bakınca, deprem de evrendeki genel geçer kurallar çerçevesinde olmaktadır. Ancak, varlık veya hareketin oluşumu, Allah'ın kudretiyle ve yaratmasıyla meydana gelmektedir. Dolayısıyla Eş'arîlerin "kader" tanımında (Eş'arî terminolojide "kaza") âdetullah'ta görülen bir sebeplilik/kozalite söz konusudur; ancak varlık ve oluşun kendisinde, doğanın akışında sebeplerin sonuçları var etmesi şeklinde de bir sebeplilik/kozalite yoktur.

1.2. Tabiat ve Sebeplilik Görüşü

Evrenin/doğanın işleyişini açıklamakta karşımıza çıkan âdetullah kavramı yanında bir de Müslüman filozoflara ve Mu'tezile tarafından tabiat görüşü vardır. Buna göre Allah, varlıkların özelliklerini onlara tab' etmiştir; her varlık tabi'î/tabiatında olan özelliğe göre hareket eder. Tabiatları gereği sebepler sonuçları var eder. İnsanoğuna da Allah, önceden bir irade ve eylemde bulunma gücü yaratmış ve bunların kullanımını insana bırakmıştır. İnsanoğlu, kendine verilen irade gücüyle özgürce seçimde bulunur ve eylemde bulunma gücüyle de seçimlerine göre fiillerini gerçekleştirir. Gerek tabiatındaki olaylar gerekse insan davranışları doğrudan ve birebir Allah'ın yaratması olmadan, ama onun yarattığı madde, enerji, kodladığı özellik ve kurallar çerçevesinde olur.

Dolayısıyla burada bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Bir yandan küllî kaza/hüküm/oluşu tayin edici kurallardan söz edilmekte; diğer yandan da aslında sebepler sonucu meydana getirmemektedir, atıl ve işlevsizdir; dolayısıyla Allah'ın "kaza [kader planı]"sı Allah'ı bağlayıcı olmakta; Allah buna göre yaratmaya devam etmektedir. Yine de bu kurallı yaratmanın insan için yararı vardır. O da doğa olaylarını arasında sebep-sonuç ilişkisi kurarak olacakları, kendi keşif seviyesine göre, önceden görebilmesidir.

İnsanın önüne çıkan alternatifler arasında istediğini seçmesine imkân veren bir irade yeteneğine sahip olduğunu düşünerek bakarsak, deprem küllî kurallara göre bir plan dâhilinde gerçekleş(tiril)mektedir; İnsan bu düzeni kavrayarak depreme karşı hazırlık olabilir; önlemler alabilir.

1419/1998, 133. Ayrıca bk. Erdogan, İbrahim Halil. "Tanrı'nın Zamansızlığı ve Kader-Zaman İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme", *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/2 (Aralık 2024), 114.

⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1340-1343, II, 209; Mehmet Salih Gecit, "Kelâm - Felsefe Karşılaşması -I-", *Tarihsel Süreçte Kelâm -Kelâm Tarihi-*, ed. Ekrem Uysal, 2. bs., klm Yayınları, Kahramanmaraş, 2022, 269.

İzmirli'ye göre, kader, Allah'ın ezelde yaratılmışların sıfatlarını bilmesidir ki, ilahî ilim ve irade sıfatlarına dayanır. Tüm varlıklarda, iyilik, kötülük, fayda ve zarar gibi durumlardan hangisi bulunacak ise, hangi zaman ve mekânda olacak ise, sevap ve günahın hangisi ona terettüp edecek ise Allah'ın öylece tahdid eylesidir. İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, II, 200. Tahkik ehli bazı âlimlere göre, kader icmalî hüküm, kaza ise tafsilî hükümdür. İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, II, 208.

Kaderin ilahî ilimle açıklanması, Allah'ın olacakları tüm tafsilatıyla önceden bilmesi ve belirlemesi şeklinde tanımlanması durumunda da insan “doğadaki belirlenmişliklere” dayanarak olacakları önceden hesaplayabilir ve buna göre önlem alabilir. Dolayısıyla, kader kavramı, gelişmiş ülkelerde daha büyük depremlerin etkilerinin kat kat fazlasını ülkemizde yaşıyor olmamız, terim olarak “kader” içinde gerçekleşiyorsa bunun sebebi, insanların sorumsuz davranmalarındır. Vurgulayalım ki her halükarda insanlar depremin yol açacağı hasar ve kayıplara karşı çeşitli, önlemler alabilecekken ve bunun bilgi ve teknolojisi Batı ülkelerinde üretilmiş durumdayken, insanların deprem yönetmeliğine uygun binalar inşa etmek yerine, şehirlere doluşup statîgi bozuk, malzemesi eksik binalar inşa ediyorlarsa, kader kavramı onları sorumluluktan kurtarmaz.

2. HALK DİLİNDE KADERE YÜKLENEN FARKLI ANLAMLAR

"Kadercilik konusunu 17 Ağustos depreminden sonra Türkiye’de çok çalışan oldu. Kader inancının aslında deprem sonrasında yaşananların psikolojik etkileriyle başa çıkma bakımından iyileştirme etkisi var. Bizim çok sık gördüğümüz travma sonrası stres sendromu, kader inancı olan insanlarda daha az görülüyor, çünkü bu anlayış bir tür sığınmadır. [...] Ancak önleyici hizmette kaderciliğin teslimiyet düzeyinde bir ataletle dönüşmeyecek bir çerçevede anlaşılmalı, anlatılmalı."⁸

“Genel olarak kaderciliğin baş etme bakımından olumlu ancak hazırlık bakımından olumsuz etkisi var. Etkiyi kişinin kendisine ve davranışının sonucuna atfetmek yaptırım için önemli ama etkiyi şansa, kadere atfettiğinizde hazırlık davranışlarında motivasyonu sağlayamıyorsunuz. Bu yüzden insanların dini böyle önleyici anlayışa uygun olarak çerçeveselendirmesi gerekir.”⁹

Kader inancının teskin ve teselli edici yönü vardır. Söylenecek çok şey olsa da teskin ve teselli için bunlardan “imtihan” ve “kader “,“sabır” kavramları seçilmektedir, çoğu zaman. Gündelik dilin akademik dilden farkına da dikkat edilmelidir. Gündelik konuşmalar, bilimsel süzgeçten geçirilecek olsa mutlaka eksik ve çoğunlukla hata içerir durumdadır.

Sosyal medyada yapılan paylaşımlarda,¹⁰ kader kavramı sıkça dile getirilmekte ve yaşanan felaketin ilahi bir takdir olduğu vurgulanmaktadır. Kimi bireyler, depremleri kaderin bir parçası olarak görüp teslimiyetçi bir yaklaşım sergilerken, bazıları ise insan sorumluluğunu ve bilimsel önlemleri ön plana çıkarmaktadır. Bu farklı yaklaşımlar, toplumun dini inançlarını nasıl yorumladığını ve afetler karşısında hangi tutumları benimsediğini

⁸ Nebi Sümer, "Afetlere karşı dayanıklı bir toplum nasıl oluruz?" [yayın tarihi: 6 Mart 2024], <https://sarkac.org/2024/03/afetlere-karsi-dayanikli-bir-toplum-nasil-oluruz/>

⁹ Nebi Sümer, "Afetlere karşı dayanıklı bir toplum nasıl oluruz?" [yayın tarihi: 6 Mart 2024], <https://sarkac.org/2024/03/afetlere-karsi-dayanikli-bir-toplum-nasil-oluruz/>

¹⁰ Sosyal medya paylaşımları, bu incelemede “smp” olarak kısaltılacaktır.

göstermektedir. Halkın kader algısı, hem geleneksel dini öğretilerden hem de modern bilimsel gelişmelerden etkilenecek şekilde şekillenmekte ve sosyal medyada geniş yankı bulmaktadır.

Kaderin halk dilinde kader planı gibi kullanımları¹¹ yanında, "kaderine terk etmek" vb. deyimlerle¹² ortaya çıkan yaygın bir olumsuz kullanımı olduğu sonucuna ulaşıldı. Bu deyimlerde, kader, insanın maruz kaldığı musibet, elem ve üzüntü veren durumları ifade ederken kaderine terk etmek de başına bir musibet gelen insanlar (veya başka canlılar) için -bir yapabilecekken- yapmayıp onları kendi sorunlarıyla baş başa ve çaresiz bırakmaktır. Kaderine terk etmek deyiminde kader, maruz kalınan "olumsuz"; insanların değiştirmek ve üstesinden gelmek için kendi başına çözüm üretmediği durumları ifade etmektedir. Kısaca kaderine terk etmek deyiminde kader, maruz kalınan olumsuz şartlar ve zorluk ve sıkıntılar anlamında kullanılmaktadır.

Bunun yanında depremin sonucu olan kayıpların önlenemeyecek ve mutlaka olacak durumlar değil önceden alınacak önlemlerin veya deprem gerçekleştiğinde yaraları sarmak için yapılabileceklerin olduğunu vurgulayan paylaşımlar da vardır:

"Kader değil" ("depremkaderdeğil": 41) deyiminde de kader, insanın karşılaştığı olumsuz durumlara referansta bulunmaktadır. Burada iki anlam katmanından, daha doğrusu kaderin "taşıdığı anlam"dan ve işaret ettiği olgudan söz etmek gerekir.

Terim anlamıyla kader, geçmişte, şimdide ve gelecekte evrendeki tüm olanları kapsar. Bazıları "Kader ilim nev'indendir." der ki, Allah'ın doğadaki her şeyi bir kural ve düzene koyması yanında insanın seçim ve davranışlarını da bildiği; bunların ezeli ilahî ilmin dışında gerçekleşmediğini vurgular. Kısaca, insanın seçim ve fiillerinin etkisi olsun veya olmasın olumlu veya olumsuz her olay kader dâhilindedir.

Ancak halk dilinde kaderin anlamı, İnsanın seçimi ve eylemi söz konusu olmadan; Allah'ın varlığı yaratırken belirlediği sistem, kurallar dizisi ve ilişkiler ağının sonucu olarak gerçekleşen olaylardır. Daha özelde de insanın irade ve gücü dışında gerçekleşen, bu nedenle de onun sorumluluğunun bulunmadığı *olumsuz/kötü/acı verici* olaydır. Yaşananlarla ilgili bunun kader olmadığı söylemi de insanın yapabilecekleri olduğunu, ihmal veya yanlışlarından dolayı insanın sorumluluğunun bulunduğunu vurgulamaktadır. [Ehl-i Sünnet ise olanlarının hepsinin kaza (Mâturîdîlere göre) ve kader (Eş'arîlere göre) olduğunu ama kaderin insanın özgürce iradesini kullanarak seçimde bulunabilmesine ve buna göre eylemde buluma gücünü/istitaatını istediği fiile sevk etmesine izin verdiğini; bu tür fiillerden insanın bireysel olarak sorumlu olduğunu söyler.]

¹¹ "kader": 116, "kaderplanı": 14,

¹² Örneğin "hatayıkaderineterketme" 3385; "şehirlerimizikaderineterketme" 23 tagi.

Yine ayrıca, depremin takdir- i ilahî olduğunu ifade eden paylaşımlar ("takdiriilahi": 3, "mukadderat": 4,) yanında, buna itiraz şeklinde deprem sonucundaki yıkımlarda müteahhitlerin, planlama ve denetim kurumlarının sorumluluğu olduğuna ve bir ironi olarak takdirin, siyasilerin, müteahhitlerin, binalara ruhsat verenlerin olduğuna ilişkin taglar da görülmektedir.¹³

2.1. "İmkân ve sorumluluk dışı"na işaret olarak kader

Depremle ilgili "coğrafya kaderdir" sözünün veya olumsuzunun SMP'lerinde kullanıldığı görülmektedir.¹⁴ Coğrafya kaderdir derken, insanın doğduğu, yetiştiği, meslek sahibi olduğu sosyo-kültürel ortamın onun düşünceleri, yaşam tarzı, ahlak anlayışı ve meslek etiği ve yaşananları okuma ve anlamlandırmasında büyük/belirleyici bir etkiye sahip olduğunu ifade ederken; coğrafya kader değildir sözü ise insanın bunu değiştirebilecek bir iradeye sahip olduğuna işaret etmektedir. Yani bir söz farklı kullanımlarında olayın farklı yönlerine işaret etmektedir.

Araştırmada, depremi kader ile açıklayan tweetlerin sayıca çok az olduğu; yaşanan hasar ve kayıpların kader diye açıklanamayacağını vurgulayan veya kaderciliğe karşı bilime dayanmak gerektiğini bildiren tweetlerin kat kat fazla olduğu gözlenmiştir. Yaşanan kayıpların bilimsel açıklamasının bulunduğu, önlem alınabilir olduğu, deprem dirençli inşa ve ekolojik kentleşme için gerekli bilimlerin, teknolojilerin ve yasal düzenlemelerin, yapılaşmanın bunlara uygun olup olmadığını önceden kontrol edecek ve ihlal durumunda suçluları saptayıp cezalandıracak devlet kurumlarının mevcut olduğu açıktır. Ancak birey, kendi adına tüm bunların takibini yapamaz. Çünkü olayların akışında çok fazla değişken vardır.¹⁵ Bu sebeple, insanlar, kendi ihmal ve ihlalleri olmadan yaşadıkları olayları da "kader" olarak niteleyebilmektedir. Ancak, burada kaderin teskin edici yönü, insanları gerek adalet arayışından gerekse ihmal ihlalleri önleyecek düzenlemelerin yapılması için mücadele etmekten alıkoymamalıdır. Nitekim, kitabî olarak ifade edecek olursa, insanın irade özgürlüğü de yaptıklarından sorumlu olması da kaderdendir. Ancak her hâlükârda suçlunun suçu kader ile gerekçelendirmesi, kendini kader kavramı ile savunması, kader kavramının suç boyutundaki istismarıdır.

2.2. Halkın Kader Anlayışında Tedbir ve Sorumluluk

Toplumun kader anlayışına, sorunlar karşısında kader inancını deneyimlemesine, sadece ilahî takdir boyutu değil aynı zamanda "cüz'î irade" ve tedbir" kavramları da dâhildir. Nitekim smp'lerinde tekrar edilen

¹³ "takdiriilahideğiltakdirisiyasi": 1, "takdirisiyasi": 3, "takdirimüteahhit": 9, "takdiriruhsat": 1.

Takdirin bu şekilde ironik biçimde kullanılması, ilahî olanı beşerî olana indirgemek gibi bir görünüm arz etmesi, inanca saygı ve nezaket anlayışına aykırı olması açısından yanlış olmuştur.

¹⁴ "coğrafyakaderdegildir": 1, "coğrafyakaderdir": 3.

¹⁵ Linkteki fiziksel deney videosu, bireyin her şeyi önceden hesaplayamayacağı kadar çok sayıda değişkenin bulunduğu bir örnektir: www.facebook.com/share/r/18sJLP1wbW/

etiketlerden biri “tedbir”dir (26). Bu sebeple depremin yol açtığı kayıplara karşısında insanoğlunun sorumluluklarını ve kayıplara alınması gereken önlemleri dile getiren paylaşımlar sıkça tekrar edilmiştir. Nitekim bazı tweetlerde, depremin yol açtığı zarar ve kayıpların insanın ihmal, tedbirsizlik ve hata ve kötülüklerinden daha somut olarak ifade edilirse, bina yapımında bilimsel bilgilerin ve gerekli teknolojilerin kullanılmaması veya daha fazla para kazanma uğruna eksik ve kalitesiz malzeme kullanılması, kötü işçilik gibi durumlardan kaynaklandığı; vurgulanmıştır:

Mehmet Akif Ersoy’un eleştirdiği kader, tevekkül ve duyarsızlık ve idealsizlik gibi sorunlar, halk katmanında hala hükümferma durumdadır. İnsanların dine yönelttiği tenkitlerin en önemli nedenlerinden biri bu yanlış anlayış ve algılamalar olduğu görünmektedir. M. A. Ersoy’un işaret ettiği sorunun halkın bir kesiminde bir ölçüde devam ettiği, halkın diğer bir kesimi tarafından da tepkiyle karşılandığı görülmektedir.

2.3. Kader Bağlamında “Deprem” ile “Depremin Yol Açtığı Zararlar” Ayrımı

Yine bugün toplumda jeolojik bir olay olarak fay kırılması, deprem ile âfet arasında ayırım yapılmasında da kadere ilişkin bu algının etkisi vardır.

"Deprem (earthquake), tektonik kuvvetlerin veya volkan faaliyetlerinin etkisiyle yer kabuğunun kırılması sonucunda ortaya çıkan enerjinin sismik dalgalar hâlinde yayılarak geçtikleri ortamları ve yeryüzünü kuvvetle sarsması olayı”dır.¹⁶ Başka bir ifadeyle âfet, Tektonik hareketlerin etkisiyle yer kabuğunun kırılarak yer değiştirmiş parçalarının birbirine baskı yapmasıyla oluşan gerilim (fay üzerinde biriken şekil değiştirme yahut yamulma enerjisi), hızla kinetik enerjiye dönüşerek fayın her iki tarafındaki yer kabuğu parçaları (fay blokları) zıt yönlerde yer değiştirir. Bu da yer kabuğunun derinliklerinden canlıların yaşam alanlarına doğru, hızlı ve şiddetli bir sarsıntıya neden olur. Deprem bu sarsıntıdır.

Bir de bu sarsıntının yol açtığı sonuçlar vardır. Aynı sarsıntı, tarım yapılmakta olan bir arazide zeminde yarıma, kayma, bozulma gibi durumlara yol açarken, yoğun yerleşim alanı olarak kullanılması durumunda çok fazla bina yıkımı, göçük, yaralanma ve ölümlere yol açmaktadır. Zeminde yarıma, kayma, bozulma gibi durumlar, önlemez iken; yerleşim yerlerindeki yıkım ve kayıplar, insanların oraları kent ve yaşam alanları olarak seçmesi ve oraya taşınmalarının sonucudur. Bu iki olgu (ikinci durumdan birinciye çıkardığımızı farz ettiğimizde) görülen fark, deprem doğal olmayan sonucuna bir örnektir.

"Deprem bir doğa olayıdır, afeti ise çoğu zaman insanlar yaratır! bu nedenle afet kader değildir!.." “Afet bir olayın kendisi değil doğurmuş olduğu sonuçlardır. ¹⁷ denirken, insanın irade ve gücünü aşan sismik olayın

¹⁶ AFAD, *Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü*, T.C. Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı Kasım yayını, 2014 (Erişim 15 Mart 2023), 58.

¹⁷ www.imo.org.tr/TR,143080/deprem-bir-doga-olayidir-afeti-ise-cogu-zaman-insanlar-yaratir-bu-nedenle-afet-kader-degildir.html

kendisi ile bugün yer kabuğunun üzerinde, insanların kendi istek ve güçleriyle inşa ettiği yaşam alanlarında doğurduğu sonuçların ayırıt edildiği görülmektedir.

2.4. Kaderin yanlış yorumu

Dine karşı mesafeli bazı çevreler, toplumda görülen yanlış kader, tevekkül ve sabır anlayışlarına karşı çıkarken, İslam'ın bilimle çelişen bir kader inancı koyduğunu fikrini yansıtmaktadırlar.

Oysa kaza-kader, ilahî takdir ve tevekkül kavramları, bilimsel açıklamaların zıddı ve alternatifi değildir. Daha açık ifadeyle, kader kavramını aldığınızda bilimsel açıklamaları, bilimsel verileri aldığınızda kader kavramını bırakmanız gerekecek şekilde karşıt seçenekler (nâkız) değildir. “Nâkız”, yokluğu başka bir şeyin varlığını, varlığı da o başka şeyin yokluğunu gerektiren şeydir. Örneğin, cehâlet, bilginin nâkızıdır: cehalet varsa, bilgi yoktur; bilgi gelince cehalet gider. Oysa bilgiye değer vermek, hayatı bilimsel bilgiyle zenginleştirmek, olacakları önceden hesaplamak ve tedbir almak, kader kavramının nâkızı değildir.

Aynı şekilde, tedbir de takdirin nâkızı değildir. “*Takdir tedbiri bozar.*” sözü de edebî güzelliğine rağmen, “*İlim maluma tabidir.*” ilkesiyle uyuşmayan yanlış anlamalara yol açmaktadır. Allah, ilahî kitabın muhafazasını¹⁸ bile kulun tedbiri üzerinden gerçekleştirmiştir. Deprem özelince örnek vermek gerekirse, deprem hadisesini –uygun bağlamda- kader ile açıklamak, yer kabuğunun alt kısmında aralarında fay hattı bulunan büyük levhalar bulunduğunu, fay hatlarında gerilim ve enerji birikmesi olduğunu ve bunların belli aralıklarla depremlere neden olduğunu inkâr etmek değildir. Depremin sebeplilik dünyasında “nasıl” olduğunu açıklamak bilimin işlevidir. Kader de evrende bir “yapıda ölçülülük” ve “akışta belirlenmişlik” olduğunu ifade etmekle, bilimin açıklayabileceği bir düzen olduğunu söylemektedir. Bunun yanında kader kavramı bazı hususların daha altını çizmektedir.

Yine sabır da olanları sorgulamaya, adalet arayışına; ilim, çaba ve gayrete zıt bir kavram değildir. Eğer insan ihmalî veya kötü fiili neticesinde gelişen musibetlerin nedenlerini ve bunlardan çıkış yolunu aramazsa, bu sabır değil; ders alınmayan, boşa katlanılan bir güçlük, acı ve üzüntüdür. Çünkü sabır ve çaba, bilginin nâkızı değildir, çabanın, gayretin ve tedbirin nâkızı da değildir. Dolayısıyla musibete sabır, musibetin nedenlerini araştırmamak, tedbir yollarını düşünmemek olarak görülemez. Aksine sabır, inanan insanı yılgınlıktan koruyan; sabredenlerin yardımcısı olan Allah'a imandan destek alan bir metanet ve direnç kaldıracıdır. İnsanı bilgi, çözüm üretmeye; çaba ve mücadeleye sevk etmelidir. Aksi hâlde anlamı boşaltılmış, “boşlukların kavramı”na dönüşmüş olacaktır.

¹⁸ bk. Hicr 15/9.

Bugün ihtiyaç duyulan bilgileri ve teknolojileri almak yerine bu ihtiyacı öncekilerin görüşleriyle ve dinî kavramlarla gidermeye çalışmak da dinin dejenere edilmesine yol açan büyük bir sapmadır.

İnsanların hayatın ilk evrelerinden itibaren yapay zekâ ile karşılaştığı günümüzde bilim ve teknolojiden yoksunluk, özellikle de bu yoksunluğu giderme noktasında zihinsel atalet, en nihayetinde dine de zarar verir. Çünkü, bilimin konu ve amacı ayrı dinin konusu ve amacı ayrıken, bilimin "nasıl"a ilişkin açıklamalarını yok sayıp "nasıl"a ilişkin bilginin boşluğunu dinî bir kavramla doldurmak, başka bir ifadeyle, gözlem ve deneye konu olan alanlarda, bilimsel bilgileri ihmal edip, olayları açıklamak için dinî kavramları, anlamlarını saptırarak kullanmak, bu kavramları bilgi eksikliğini gizleyen "boşlukların kavramları"na dönüştürür. Dinî kavramların "boşlukların kavramları"na dönüştürülmesi, din-bilim çatışması üretmek demektir. Böyle bir durumda "Din ile bilim arasında çatışma yoktur."; "Din ile bilim birbirini destekler, insanın farklı ihtiyaçlarına cevap verir." gibi hakikat ifadeleri, anlamsız-karşılıksız hâle gelir. Sabır, sebat, tevekkül, kaza, kader, kader planı, kadere rıza, fitrat, yaratılış, Allah'ın hükmüne rıza, kanaat gibi kavramlar ve genel olarak din, farklı temellerde tenkit edilmeye başlar.

- Kader temelde, insanın bilgi, irade ve gücünü aşan, onun engelleyemeyeceği olayların Allah'ın da kontrolü dışında gerçekleşen bir belirsizlik olmadığını vurgular. Dolayısıyla bilimin açıklamaları maddi dünyada işleyişin nasıl olduğunu ve insanın nasıl hareket etmesi gerektiğini söylerken din ve kader kavramları, insanın gücünü aşan yerde nasıl bir ruh hali ve moralite içinde olması gerektiği söyler.

- Evrendeki düzen, maddenin ezeli özünden gelmemektedir. Maddeyi yaratan (c.c.), ona belli özellikleri kodlamış, evrendeki düzeni tesis etmiştir. İnsan dünyaya ve hayata maddeci bir şekilde bakmamalıdır.

- İnsan, aklı, bilme yeteneği, eylemde bulunma gücü ile kendi yolunu, manevi değerleri de gözeterek çizmelidir. Ancak, insanı her şeyin ölçüsü olarak görmemeli, insanın bilgi ve gücünün sınırlı; Allah'ın bilgi ve gücünün ise sınırsız olduğunu bilmelidir. Yani insan elinden geleni yaptığı ama başarılı olamadığı durumlar olabileceğini, başarının kendisinden değil kendi kapasitesini doğru biçimde kullanıp kullanmadığından sorumlu bilmelidir. Ayrıca, her şeyin insanın kontrolünde değildir, her şeyi gücü ve kontrolü altında tutan Allah'tır. O halde insan, kapasitesini kullanırken maneviyatını ve moralini de güçlü tutmalı; Allah'tan da başarı dilemeli; O'na tevekkül etmelidir.

Eğer, insanlar, din ve ahlak açısından eğitilmezlerse yaptıkları işi bilimsel verilere uygun olarak yapmak, doğal âfetlere karşı tedbir almak yerine kaliteli malzeme ve kalifiye işçilikten kaçınırlar. Denetim mekanizmasını üstlenen kurumlar da onay vermek için standartlara değil kendi çıkarlarına bakarlar.

Bireylere din ve ahlak eğitimi almak ama bilim alanında eksik ve teknoloji alanında geri kalmak, gerekli mesleki ve teknik bilgileri öğrenmemek, sonuçta, doğal afetleri önlemek ve etkilerini en aza indirmek için gerekli bilgileri kullanmak veya bu konuda kamusal ve sosyal denetim oluşturmak yerine, problemleri, genel ilkelere işaret eden dinî kavramlarla mazur göstermek, ciddi bir sorundur.

Kâtip Çelebi'nin anlattığı hikâyede geometri bilen kâdı ile geometri bilmeyen kâdı bunun basit ve çarpıcı örneğidir. Hikâyeye göre bir kimse, kenar uzunlukları yüzer arşın¹⁹ olan bir kare şeklinde tarlayı başkasına satar ama teslim sırasında alıcıya kenar uzunlukları ellişer arşın olan iki tarla verir. Geometri bilmeyen kâdı, teslim edilen iki tarlanın satış akdi yapılan tarlaya eşit olduğunu söyler. Geometri bilen kâdı ise bu işlemin yanlış olduğunu söyler. Dolayısıyla konu alan ölçümüyle ilgili ise onun fikhî çözümü, gerekli bilgileri geometri ve topografi gibi bilimlerden aldıktan gelir. Deprem bağlamında ifade edecek olursak, bugün fıkıh ilminde bir “deprem fikhî” başlığının açılması, çağın çeşitli bilimsel (deprem ve bina yapımıyla ilgili sismoloji, jeofizik, inşaat mühendisliği, statik yani mekanik mühendisliği, zemin mekaniği gibi çeşitli bilimlerin) verilerinin gözetilerek bu başlığın altının doldurulması gerekmektedir.

Smp'larında "depremöldürmez" (17); "depremedeğilbinaöldürür" (52), şeklindeki etiketler dikkat çekmektedir.²⁰ Bazı paylaşımlarda, insanlara bilimsel bir bakış açısı verilmesi; kentleşme ve bina yapımında bilimsel bilgilere dayanması gerektiği, bilimin öncü ve kılavuz olması gerektiği; yaşananların önemli bir sebebinin cehalet olduğu ("cehalet": 20; "bilimehepmesafekoyduk": 1,) vurgulanmakta ve bilim ışığında hareket etmek gerektiğine dikkat çekilmektedir ("bilim": 73; "bilimekulakver": 6; "gelecekbilimde": 12; "bilimkurtarır": 1.).

Bu bağlamda, öncelikle altı çizilmelidir ki dinî bakış açısı bilimsel bakış açısına karşıt veya onunla çelişki içinde değildir.

İnsanları din ve ahlak açısından eğitip gerekli mesleki ve teknik bilgilerle donatmadığınızda da doğal âfetleri önlemek ve etkilerini en aza indirmek için gerekli bilgileri kullanmak veya bu konuda sosyal denetim oluşturmak yerine genel ilkelere işaret eden dinî kavramları "**boşlukların kavramları**"na dönüştürürler. Dinî kavramlar, asıl anlam, referans ve işlevinden uzak biçimde, bilim yoksunluğunun yerini doldurmaya başlar. Hatta "*Kıyamet günü mizanda güzel ahlaktan daha ağır gelen bir şey yoktur*"²¹ hadisinin anlam ve referansı ile çelişir biçimde, ahlakî çöküntüyü gizlemeye yönelir. Her suçu örten bir işlev görmeye başlar.

¹⁹ Uzunluk ölçüsü birimi olan iki farklı arşın vardır: çarşı arşını 68 cm; bina arşını 75,8 cm'dir.

²⁰ Ayrıca bazı etiketler de doğrudan sorumlulara işaret etmek üzere düzenlemiştir: "depremedeğilhırsızlaröldürüyor": 3; "depremedeğilrantöldürür": 1; "rüşvetöldürür": 1; "kapitalizimöldürür": 1; "depremedeğilsistemöldürüyor": 1; "depremedeğiltedbirsizliköldürür": 18; "depremöldürmezcehaletöldürür": 4; "depremöldürmez müteahitöldürür": 1; "açgözlüsiyasetçileröldürür": 9; "taksirleöldürme": 1.

²¹ Tirmizî, "Birr ve Sıla", 62.

İnsanların hayatın ilk evrelerinden itibaren yapay zekâ ile karşılaştığı günümüzde bilim ve teknolojiye yoksunluk, özellikle de bu yoksunluğu giderme noktasında zihinsel atalet, en nihayetinde dine de zarar verir. Çünkü, bilimin konu ve amacı ayrı dinin konusu ve amacı ayrıken, bilimin "nasıl"a ilişkin açıklamalarını yok sayıp "nasıl"a ilişkin bilginin boşluğunu dinî bir kavramla doldurmak, din-bilim çatışmasını çıkarmak demektir. Böyle bir durumda "Din ile bilim arasında çatışma yoktur."; "Din ile bilim birbirini destekler, insanın farklı ihtiyaçlarına cevap verir." gibi hakikat ifadeleri, anlamsız-karşılıksız hâle gelir. Sabır, sebat, tevekkül, kaza, kader, kader planı, kadere rıza, fitrat, Allah'ın hükmüne rıza, kanaat gibi kavramlar ve genel olarak din, farklı temellerde tenkit edilmeye başlar.

Dine verilebilecek büyük zararlardan biri, zamanın bilimsel bilgisinden uzak olduğu için dindar kişilerin bilimsel bilginin yerine kimi dinî kavramları kullanmasıdır. Elbette bilim, varlık ve oluş alanında her şeyi keşfetmiş, her şeye bir açıklama getirebilmiş ve bunları formüle edebilmiş değildir. Bilim, insan davranışlarının nasıl ve ne gibi muhtemel etkenlerle meydana geldiği açıklayabilse de ahlak alanında bir şey söyleyemez. Bununla birlikte gözlem ve deneye konu olan alanlarda, bilimsel bilgileri ihmal edip, olayları açıklamak için dinî kavramları, anlamlarını saptırarak kullanmak, bu kavramları bilgi eksikliğini gizleyen "boşlukların kavramları"na dönüştürür. Dinî kavramların "boşlukların kavramları"na dönüştürülmesi, din karşıt kimselere malzeme vermektir.²²

Burada konuyu derinleştirmek için sabır kavramının anlam boyutları üzerinde durmak yararlı olacaktır. Sabrın ibadetlere devam, kötülüklerden kaçınma ve musibetlere karşı metanet, şeklinde üç türü vardır. Kişinin hayatını dinin buyruklarına göre düzenlemesi, Allah'ın emrettiği ibadetleri yerine getirmesi, bunun gayretinde olması sabır işidir. Yine nefsinin arzu ettiği kötülükler yapabilecekken, Allah'ın rızasını düşünerek bunlardan kaçınması sabır işidir. Başa gelen musibetler karşısında Allah'ı suçlamaması, bunun da imtihan unsuru olduğunu düşünmesi, yılgınlık ve üşengeçlik yerine Allah'tan "bir çıkış kapısı" araması, hasarı gidermeye, maruz kalanlara yardım etmeye çalışması sabır işidir. Ancak, musibetler iki türlüdür:

- İnsanın ihmali veya kötü fiilinin neticesi olanlar.
- insanın irade ve çabası dışında gelişenler.

²² Dinî bir kavramın "boşlukların kavramı"na dönüştürülmesine tarihten bariz bir örnek verirse, İngiltere gibi Batılı emperyalist güçler, işgal edip sömürdükleri ülkelerde Müslüman halkın direnişinin önüne geçmek için "sabır" ve "kadere rıza" olmak üzere İslamî kavramları kullanmak istemişlerdir. Bu kavramları kendi politikalarına uygun bir şekilde yorumlayan din âlimi (?) arayışı içinde olmuşlardır. Burada da "sabır" ve "Allah'ın kazasına (hükmüne-iradesine) rıza", basiret ve cihat yoksunluğunun boşluğunu doldurmakta; bir "boşlukların kavramı"na dönüşmektedir. Yine, takdir ve kader kavramlarının da "boşlukların kavramı"na dönüşmüş yanlış kullanımları vardır.

Bariz bir örnek olarak mahkemede hak arayan birine “sabır” telkin etmek ile depremin acısını yaşayan birine “sabır” telkin etmek, akıl, ilim ve adalet kavramları açısından büsbütün farklıdır. Dinî kavramların istismarına tarihten bir örnek olarak, Birleşik Krallıklar'ın (İngiltere'nin) resmi mezhebi olan ve başında kralı veya kraliçenin bulunduğu Anglikan Kilisesi; İstanbul'un işgal günlerinde, Osmanlı âlimlerine yönelttiği soru, dikkat çekicidir:

— Kader çerçevesinde başınıza gelmiştir, kadere razı olmanız ve işgali kabullenmeniz gerekmez mi?–

Oysa, Allah'tan gelen ile insanların kötülük olarak yaptıklarını ayırt etmek gerekir. Allah'tan gelene sabır, Allah'ın hükmüne rıza ve teslimiyet gerekir. Bu teslimiyet, iradenin kulluğudur. Ancak, beşerin işlediği kötülöklere rıza günahdır. Dolayısıyla o kötölöğe karşı çıkmak, onu işleyenin adalet çerçevesinde ceza görmesini sağlamak gerekir. Kadere rızanın yanlış anlaşılması, Zulmedenlerin yaptıklarını sürdürmesine, haksızlıkların toplumda yaygınlaşmasına yol açar.

Yaşananlardan ders almamak da kadere rıza değil, "*Mümin (yılan veya böcek bulunan) bir delikten iki kez sokulmaz.*"²³ hadisine karşı çıkmak demektir. Kadere rıza, değiştirebileceği durumları değiştirmek için sabır/azim ile mücadele etmenin, değiştiremeyeceği şartlar karşısında da sabretmenin bir imtihan olduğu bilinciyle hareket etmektir.

2.5. Kavramın Kötüye Kullanımı

“Bir kavramın bir değer ifade etmesi, onu kullanma ve istismar isteğini kamçılar. O kavram, ne kadar fazla kullanılırsa, anlam kapsamı o denli genişler ve belirsizleşir. Hatta istismar aracına dönüşür.”²⁴

Burada önemli bir problem olarak kader kavramının sorumlular tarafından kullanımıdır. Öncelikle altını çizelim, sözün söylendiği yer ve zaman, söyleyeni, muhatabı onun anlamını etkileyen unsurlar mecmuuna dâhildir. Aynı söz, x tarafından söylendiğinde doğru, z tarafından söylendiğinde yanlış olabilir. Çünkü söyleyenin kendi kastı vardır. Yine söz filana söylendiğinde doğru ama falana söylendiğinde yanlış olabilir. Çünkü olaydaki dahli ve durumu farklıdır. Dolayısıyla, bir din görevlisinin veya dindar bireyin yaşananların mukadderat olduğunu söylemesi ile sorumluların bunu söylemesi, farklı anlamlar ve çağrışımlar ifade etmektedir. Sorumluların söylemesi, sorumluluğunu kabul etmekten kaçıştır. Bir iletişimde, İslam âlimlerine göre, çeşitli unsurlar vardır. Önce toplumsal uylaşımla bir manayı ifade etmek veya bir varlığa referansta bulunmak üzere bir lafız belirlenir. Bu şekilde “lafzın mana için kodlanması”na “vaz” veya bunun toplumsal

²³ Buhârî, “Edeb”, 83.

²⁴ Ardoğan, Recep, *Kelam Açısından Gösterge ve Dil -2-*, ed. Veyssel Kasar, klm Yayınları, Kahramanmaraş, 2023, 101.

oluşuna işaret etmek için “*muṣāda*’a” denir. Muvāda’a sadece yalın manayı ifade etmek veya tek bir varlığa referansta bulunmak için değil aynı zamanda belli duygusal durumları ve tepkileri de ifade edecek şekilde gelişir. Lafzın muṣāda’asına ilişkin bilgiye sahip bireyler, bir manayı ifade etmek için, o lafzı kullanırlar. Burada “kast” denilen ikinci unsur ortaya çıkar. Kast yani bir şeyi anlatmak ve muhataba iletmek istemek, sözü söylenenin kastına uygun sözcükleri ve söz dizimini seçmesini etkiler. Muhatap da sözcük, söz dizimi, bağlam, vurgu ve tonlamalardan hareketle işittiği sözüm kod açımını yapar; yani söyleyenin kastını belli ölçüde saptar. Burada sözü söyleyenin ve muhatapın yaşadığı olay, içinde bulunduğu durum, karşılaştığı veya karşılaşacağını öngördüğü tepkiler vb. manaya dâhildir. Bu nedenle Fransız filozof Jacques Derrida’nın “her şeye metin dâhildir” der. Bu söz, postyapısalcı felsefenin temel kavramlarından biri olan metinlerarasılık (intertextuality) ve yapı söküm (deconstruction) düşüncesiyle ilişkilidir. Derrida, geleneksel anlamda metin kavramını genişleterek, yalnızca yazılı metinlerin değil, tüm anlam sistemlerinin, kültürel pratiklerin, dilin ve hatta gerçekliğin bir tür “metin” olarak okunabileceğini; ayrıca, anlamın her zaman bağlama, yoruma ve ilişkiselliğe bağlı savunur. Bu fikirden hareketle diyebiliriz ki, kader kavramının “*dilde, insanların kullanımında*” tek bir anlamı yoktur. Yandaki binalar depremi hasar almadan atlatmışken kendi yaptığı binalar çözken bir müteahhidin deprem için kader ve mukadderat demesi, hasar ve kayıplardan bir sorumluluğu olmadığına muhataplarını inandırmak içindir.

Altını çizelim ki, ülkemizde gözlemlediğimiz önemli bir husus, kitabî dindarlık diyebileceğimiz ilahiyatçılar ve diyanet camiası ile halk tabakası arasında önemli bir zihniyet farkının varlığıdır. Halk, kendi sorumluluğunun olduğu yerlerde sıklıkla, kader, tevekkül ve teslimiyet, sabır ve sebatı, sorumluluktan kurtulmak ve sorumluları kurtarmak için bir araca dönüştürmektedir. Oysaki ilahiyat camiası bunun tam karşısında konumlanmakta, kaderin mazeret ve bahane üretmek için kullanılamayacağını; bilim açıkladığı düzen ve sebeplilik kanunun kaderin içinde bir parçası olduğunu; insanın bilim üretmek ve bilimsel bilgiyi kullanmak için akıl, irade gibi yeteneklerle donatıldığını, kaderin nemelazımcılık ve tevekkülün atalet olarak okunamayacağını vurgulamakta; tedbirsizlik ve kasıtlı yanlışlar sebebiyle yaşanan ağır hasar ve kayıpların sorumluluğunun olduğuna dikkat çekmektedirler.

Peki kader kavramı üzerinde detaylı ve bir o kadar hararetli tartışmalar yapan kelimacılar nazarında, kaderin bu kast ile söylenmesine nasıl değerlendirilebilir? Ehl-i Sünnet her şeyin kader çerçevesinde meydana geldiği, tüm olanların ilahî meşietle gerçekleştiğinde görüş birliği etmişlerdir, ayrıca bu inancın reddi, bid’at ve dalâlet olarak görülmüştür. Bununla birlikte “Kadere iman vaciptir; kaderle ihticac caiz değildir.” denir. “*İhticâc*”, bir tartışmada delillendirme yapmak, haklı çıkmayı sağlayacak bir delil veya mazeret ileri sürmek demektir. Bu

sözün anlamı da kaderin, bireyin kendi sorumluluğunu örtbas etmek için, kendini mazur göstermek için bir mazeret olarak ileri sürülemeyeceğidir. Bireylerin kötü olduğunu bilerek ve sonucunu göze alarak kendi seçimleriyle işledikleri suç ve günaha kaderi gerekçe göstermelerinin de ayrı bir günah ve itikadi sapma olduğudur. Nitekim, Hz. Ömer'in halifeligi zamanında bir adam hırsızlık yapmış, yakalanarak sorgulanmış ve suçu sabit olmuştu. Hz. Ömer (r.a.) ona:

—Niçin çaldın, diye sordu.

Hırsız da:

— Çaldımsa Allah'ın takdiriyle çaldım; Allah böyle takdir etmiş, diye yanıtladı.

Hz. Ömer ona hırsızlık cezası verdi. Sonra da onun dövülmesini emretti. Bunun üzerine o adam:

— Bir suç için niçin iki kez ceza veriyorsun, diye sordu.

Hz. Ömer de ona şu cevabı verdi:

— Bu ikinci ceza, hırsızlığın cezası değildir. İşlediğin günahın sorumluluğunu kadere yüklemenin cezasıdır.²⁵

Bu olayda Hz. Ömer'in kaderi suçun nedeni olarak gösteren kimseyi cezalandırması, suçun ve günahın kaderden değil salt "irade ve özgürlüğü kötüye kullanmak"tan kaynaklandığında şüphe olmadığı anlamına gelir.

Kader konusunda, toplumda son zamanlarda oluşan eleştirel ve reddiyeci yaklaşımların önemli sebebi, toplumda sorumluların “kader ile ihticâc”da bulunması; yaşananların sebebi olarak ihmallerin ve kasıtlı yanlışların değil Allah'ın takdirini göstermesidir. Oysaki, tabiat ve fitrat kanunlarına aykırı hareket etmenin, ihmal ve tedbirsizliğin neticesinde ortaya çıkan kayıpları, salt " takdir " ile açıklamak, ihmal, suiistimal veya kötülükten kaynaklanan suç ve günahları "kader" ile mazur göstermek, tam anlamıyla suiistimaldir.

3. KADER İNANCININ SORUNLA BAŞA ÇIKMA VE İYİ OLUŞA KATKISI

Kader inancının teskin ve teselli edici yönü vardır. Söylenecek çok şey olsa da teskin ve teselli için pek çok dinî kavram içinden “imtihan”, “kader/takdir/mukadderat” ve “sabır/metin olma” kavramları seçilmektedir, çoğu zaman.

3.1. ALLAH'IN İMTİHAN İRADESİNE TESLİMİYET

Kader inancının inanan insanı maruz kaldığı âfetler ve başka sorunlar karşısında teskin edici, metanet ve moral aşılayıcı yönü, ilim adamlarınca tespit edilmektedir. Bu konuda aşağıdaki değerlendirme dikkat çekicidir:

Kader inancının aslında deprem sonrasında yaşananların psikolojik etkileriyle başa çıkma bakımından iyileştirme etkisi var. Bizim çok sık gördüğümüz travma sonrası stres sendromu, kader inancı olan insanlarda daha az görülüyor, çünkü bu anlayış bir tür sığınmadır. Dolayısıyla birçok

²⁵ Seyyid Sâbık, *el-Akâidü'l-İslâmiyye*, el-Feth li'l-İ'lâmi'l-'Arabî, Kahire, 1420/2000, 85.

çağdaş sivil toplum örgütlenmesinde dini örgütlerin bir yeri vardır. ABD’de örneğin bu organize bir şekilde yapılır.²⁶

Oysa, baş çıkma noktasında kader inancı, çoğu kez doğru anlaşılırken tedbir ve hazırlık noktasında, doğrular söylem alanında kalıyor. Depremin etkisini kişinin kendisine ve davranışının sonucuna atfetmek yaptırımın teorik/itikadi temelidir. Oysa etki ve sonuçlarında insanın rolü yokmuş gibi salt ilahî takdire bağlayınca, bireylerde hazırlık ve önlem almak için motivasyon oluşmamaktadır. Aksine, kader inancı, çoğu kez kolaycılık, kuralları ihmale ve ihlallere yol açıcı savunma mekanizmasına dönüştürülebiliyor. Dolayısıyla kader inancının bir savunma mekanizmasına dönüştürülmeyecek şekilde kavratılması; toplumsal kültürde ve bireylerin bilincinde doğru bir şekilde yer almasının sağlanması gerekiyor.

Kader inancının iyileştirici yönü, kimi bakış açısına göre salt bir avuntu gibi görünse de kader inancı, hayatı anlamlandıran bütüncül bir inancın önemli bir parçasıdır. Kader inancı, Allah’tan gelen karşısında yine Allah’a sığınarak, onun bu dünyada yeniden hayata tutunmayı sağlayacağını, ahirette de sabrının ve iyi(lik) çabalarının karşılığını vereceğini ümit ederek moral bulmayı sağlar. Kaderin teskin edici ve sabır aşılama yönü de kaderin Allah tarafından bir imtihan konusu insanın irade ve gücü dışında başa gelen musibetler anlamındaki kullanımından doğmaktadır. Bu anlamda kader denildiğinde, kişinin kendisinin veya sorumluların önlem adına yapabilecekleri bir şey yoktur. Allah tarafından ama imtihan dünyasının bir unsuru olarak bu gerçekleşen kadere rıza, imtihandan geçen kuldan beklenen bir erdemdir. Allah’a isyan etmeden, onun planını, hikmetini, adaletini, merhametini sorgulamadan onu olumsuz bir şeyle itham etmeden sabır göstermek gerekir. İşte kader denildiğinde, bu mesajın alınması/algılanması ve bunun özümsemi/içselleştirilmesi kaderi kavramına metanet ve sabır aşılama gücünü vermektedir. Elbette ki sadece kader veya kaza ve kader lafızlarının büyüğü bir gücü yoktur; insanların inançlarına ve değerlerine dönüş yapmalarını sağlayarak işlevini gösterir.

3.2. TEVEKKÜL

Tevekkülün, insanın korku, kaygı ve stres ile başa çıkmakta önemli bir rolü vardır. Tevekkülün asıl işlevi, hata ve ihmaller neticesinde başa gelen bir musibete karşı sabır aşılama değildir. Onun bir inanç ve ibadet şekli oluşu dışında çeşitli işlevleri vardır:

İlk olarak imkânlar yetersiz bile olsa elinden geleni yaparak gelebilecek musibetlere karşı önlem almak. Allah’a güven, burada önlem almayı anlamlı hâle getirir; insanlara moral gücü ve motivasyon sağlar, maddi güce “iman gücü” ekler.

²⁶ Nebi Sümer, "Afetlere karşı dayanıklı bir toplum nasıl oluruz?" [yayın tarihi: 6 Mart 2024], <https://sarkac.org/2024/03/afetlere-karsi-dayanikli-bir-toplum-nasil-oluruz/>

İkinci olarak, üzerine düşenleri yaptıkları sonra, kaygı ve stresi bir yana bırakmaktadır. Bu noktada tevekkül, müminin işin sonunu Allah'a havale ederek, sonuca etki edecek bir şeyi kalmadığı yerde gereksiz kaygıyı terk ederek Allah'a güvenmesidir. Kanaatimizce, bu güven, maddi karşılık kadar manevi karşılığı da göz önünde tutarak, doğru hareket tarzının Allah kartında karşılık bulacağı inancından gelmektedir. Kişi başarı kadar başarısızlığa da hazırdır; “Elimden geleni yaptım ama nasip değilmiş”; “Çabaladım ama hayırlısı böyleymiş.” gibi şeyler söyleyecektir. Yani olumlu sonuç kadar olumsuz sonuca da hazırlıklıdır. İşte bu hazırlıklı oluş, tevekkülün temel işlevi olup insanın kaygı ve stres ile başa çıkmasına katkıda bulunmaktadır. Elbette olayın iman ile derin bir bağlantısı vardır ve tevekkül sadece bireyi kaygı ve stresten kurtaran bir "başa çıkış" ve iyi oluş" yöntemi değil, bir ibadet boyutudur.

Üçüncü olarak başa bir musibet geldiğinde, ruhsal travma ile başa çıkma bağlamında insan için bir direnç noktası, sorunu çözmek üzere sabır ve azimle çalışma bağlamında bir hareket noktası oluşturma. Burada Allah'a güven, aktif sabır ve azim için motivasyon kaynağı oluşturmaktadır.

Ancak, burada “Neden ben (Allah neden bu elim afeti bana verdi), ne yaptım da bunu hak ettim?” gibi düşünceler ise tamamen kader ve tevekkül kavramının teslimiyetçi algısının karşısında konumlanırken insanları isyankârlığa yöneltmektedir. Yani inanç bir nüve, bir tohum olarak içindedir; ama onun olumlu bir şekilde gelişmesi veya başka bir şeyin içinde büyümesi yine bilinç ve iradesi üzerinden olmaktadır. Burada, bilinç şekli, irade ve kararlılık her zaman bireyin seçimidir.

Gerçekte, bir olayın farklı yönleri ve görünüşleri vardır. Bu nedenle doğru soruları sormak önemlidir. “Neden ben?”, yerine “Nerede hata yaptım?” şeklinde bir sorgulama, yaşananları bir tecrübeye dönüştürecektir. Bilginin, sorumluluk bilincinin, üzerine düşenleri bihakkın yapmanın yerine kader kavramının konulmasına karşı çıkmak, gücünü kötüye kullanma, istismar ve yolsuzlukların önüne geçecektir.

Âfetlere karşı dayanıklı olmanın yolu hazırlıklı olmaktan; âfetlerin önlenemediği durumlarda zararı ve kayıpları en aza indiren önemleri almaktan ve âfet yönetimi için gerekli planlamayı yapmaktan geçer. Bunun için kayıpları azaltıcı önemleri almanın toplumsal norma dönüşmesi, insanların normlara uyma bilincine ulaşması gerekir. Bunun için akademide, sosyal medya paylaşımlarında, söz sahibi olanların konuşmalarında değil, bireylerin düşünce dünyası ve toplumsal kültür bileşenlerinin bu bilinci oluşturacak ve motivasyon sağlayacak biçimde şekillenmesi gerekir. Meseleyi, psikolog Urie Bronfenbrenner tarafından geliştirilen ve bireyin gelişimini çevresel faktörlerle ilişkilendiren “ekolojik sistem teorisi”nden²⁷ yararlanarak ele almak, salt telkin

²⁷ Teori için bk. Feyza Gösün, "Ekolojik Sistemler Kuramı: İnsan Gelişiminde Çevresel Etkileşimler", <https://www.ilimge.com/ekolojik-sistemler-kurami-insan-gelisiminde-cevresel-etkilesimler>

ile değil toplumsal kültür ve alışkanlıklar üzerine tesir eden tüm faktörleri işe katarak yaklaşmak gerekir. Çünkü bireyin kurala uymamasının “norm”alleştiği, kurala uymanın gereksiz emek ve masraf olarak görüldüğü bir toplumda, bilen insanların da kurallara uyması zordur; onların genel gidişata karşı direnmelerini gerektirir. Dolayısıyla depreme karşı önlem ve âfet yönetimi noktasında, toplum maddi veya manevi, kamusal veya sivil tüm bileşimlerinin devreye sokulduğu bir etkileşimli bir atmosfer oluşturulması gerekmektedir.²⁸

SONUÇ

Bu incelemede, depremlerle ilgili olarak halkın kader algılarını fenomenolojik bir bakış açısıyla incelenmiştir. 6 Şubat Kahramanmaraş Depremi toplumda özellikle yeni kuşaklarda kader algısının değişmesine yol açmıştır. Önemli bir grup, bilimle açıkladıkları yerlerde “kader” veya “Allah’ın cezası” gibi açıklamalar yapmaktan kaçınmaktadır.

Deprem toplumsal kültüre diğer bir etkisi de depremi neden olan fay kırıkları ile depremin yol açtığı sonuçları ayırt etmeleri olmuştur. Artık insanlar depremi önceleme imkânı yoksa da ona karşı hazırlıklı olma imkânı olduğunu söylemektedirler. Deprem değil ihmal (veya tedbirsizlik, açgözlülük ve rant hırsının neden olduğu kötü yapılaşma) öldürür derken, çok açık biçimde deprem ile depremin yol açtığı kayıpları ayrı tutmaktadırlar. Diğer yandan, bilimsel açıklaması olan ve insanın sorumluluğu bulunan konularda kaza ve kader kavramlarının ihmal ve yanlışları mazur göstermek için kullanımı, sorumluluğu olanlar ve destekçileri tarafından bir istismar aracına da dönüştürülmektedir. Dine, dindarlara ve din görevlilerine yöneltilen tenkitlerin önemli bir nedeni budur. Oysa, 2023 yılında, yarı yapılandırılmış sorularla deprem hakkında din görevlilerinin görüşleri araştırılmış, onların kader ve tevekkül kavramlarını yanlış kullanımdan şikayetçi oldukları tespit edilmiştir:

Görüşme yapılan katılımcıların bir kısmı kader ve tevekkül kavranmalarının toplumda bağlamından kopartılarak ve Allah’ın tavsiye ettiği sorumluluk bilincinden soyutlanarak kullanıldığını ifade ettiler. Ayrıca din görevlilerine deprem hakkındaki görüşleri soruldu. Yapılan görüşme sonucunda din görevlilerinin bir kısmı depremin daha çok ceza, uyarı ve imtihan gereği meydana geldiğini belirtirken bir kısmı da depremin ilahi kanunlar/âdetullah kapsamında meydana geldiğini ifade ettiler. Bu kapsamda depremlerin âdetullah Kanunu gereği meydana gelmesinin olağan olduğu ve önemli olan Allah’ın vermiş olduğu akıl ve irade ile insanların sorumluluklarının bilincinde olması, depreme karşı gerekli önlem ve tedbirlerin alınması gerektiğinin belirtildiği izlenmiştir. Zira inanç bağlamında din

Krş. Nebi Sümer, "Afetlere karşı dayanıklı bir toplum nasıl oluruz?" [yayın tarihi: 6 Mart 2024], <https://sarkac.org/2024/03/afetlere-karsi-dayanikli-bir-toplum-nasil-oluruz/>

²⁸ Bu konunun detayları, telif etmekte olduğumuz “*Deprem Karşısında Sorumsuzluğun Ekolojik Sistem Kaynakları*” başlıklı yazımızda detaylandırılacaktır.

görevlilerinin kader ve tevekkülün insana bir sorumluluk yüklediği vurgusu yaptığı görülmüştür. Yapılan görüşmelerde bazı din görevlilerinin deprem gibi olayların afete dönüşmesinde insanların sorumsuzluğu ve tedbirsizliklerinin belirleyici olduğunu ifade ettiği anlaşılmıştır.²⁹

Sorumluluğu olduğu hâlde bunu yok sayarak ve toplumun da görmemesi için kader, mukadderat kavramlarının kullanılması; medeni ve bilinçli bir toplumda olmaması gereken çok önemli bir soruna daha işaret etmektedir. Bu da insanların düşünemeyen ve anlayamayan canlılar olarak görülmesidir. Toplumun sorgulama ve tepkileri karşısına tamamen bilgiyi kullanmama, ihmal, iradî yanlışlar için mazeret üretmek üzere bu şekilde dinî kavramların kullanılması, bilgisiz ve medeni cesarete sahip olmayan insanları bir sessizliğe hapsetmek için yeterli olabilir. Ancak bilinçli insanların nazarında, dinî kavramların böyle kullanımı bir “zavallılık” ve “utanmazlık cesareti” olabilir.

KAYNAKÇA

- Aliyyü'l-Kârî, Molla Ali b. Sultan Muhammed, *Minehu'r-Ravdati'l-Ezher fî Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1419/1998.
- Ardoğan, Recep, *Kelam Açısından Gösterge ve Dil -2-*, ed. Veysel Kasar, klm Yayınları, Kahramanmaraş, 2023.
- Batır, İkrâm - İnce, Celal, “Din Görevlilerinin Bir Afet Biçimi Olan Deprem Hakkındaki Algıları”. *Bitlis İslamiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2023), 98.
- Erdoğan, İbrahim Halil, “Tanrı’nın Zamansızlığı ve Kader-Zaman İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme”, *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/2 (Aralık 2024): 111-125.
- Gecit, Mehmet Salih, “Kelâm - Felsefe Karşılaşması -I-”, *Tarihsel Süreçte Kelam -Kelam Tarihi-*, ed. Ekrem Uysal, 2. bs., klm Yayınları, Kahramanmaraş, 2022, ss. 269-282.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, I-II, Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1340-1343.
- Sâbık, Seyyid, *el-Akâidü'l-İslâmiyye*, el-Feth li'l-İlâmi'l-'Arabî, Kahire, 1420/2000.
- Sümer, Nebi, “Afetlere karşı dayanıklı bir toplum nasıl oluruz?” [yayın tarihi: 6 Mart 2024], <https://sarkac.org/2024/03/afetlere-karsi-dayanikli-bir-toplum-nasil-oluruz/>

²⁹ Batır, İkrâm - İnce, Celal. “Din Görevlilerinin Bir Afet Biçimi Olan Deprem Hakkındaki Algıları”. *Bitlis İslamiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2023), 98.